

יהודי מרוקו לאחר גירוש ספרד

שלום בר־אשר, הנהגה וחברה: סוגיות בתולדות ההנהגה והחברה היהודיות במרוקו בזמן החדש, לוד: אורות יהדות המגרב, תשע"ח, 226 עמ'

כאשר החל שלום בר־אשר את מחקריו על יהודי מרוקו, לפני כארבעים שנה, לא הלם מצב המחקר בנושא לא את תדמיתם העצמית של יוצאי מרוקו בארץ ולא את תמונת העולם היהודי ואת נטיות העניין והמחקר של אסכולת ירושלים, שהוא נמנה עם חוקריה. הוא טווה לעצמו אפוא תוכנית מחקר שהתמקדה בחיי הקהילה הפנימיים ובמיוחד בהנהגת הקהילה ובמוסדותיה – נושא שעמד מאז ומתמיד במוקד עניינה של ההיסטוריוגרפיה היהודית הלאומית. חלוץ המחקר היהודי הלאומי והעברי על יהודי מרוקו, הרב והמשכיל יעקב משה טולידאנו, מחבר 'ספר נר המערב: תולדות ישראל במרוקו' (יצא לאור בתרע"א, 1911), כבר הניח תשתית מסוימת של תיעוד ותובנות בנושא לבאים אחריו, וחיים זאב הירשברג, מחבר 'תולדות היהודים באפריקה הצפונית' בן שני הכרכים (יצא לאור בתשכ"ה, 1965), שבו פרק ארוך על יהודי מרוקו בעת החדשה המוקדמת, הוסיף נדבך משלו. ואולם כל אלה לא היו אלא התחלות בלבד, ובשישים השנים שחלפו מאז שפרסם הירשברג את ספרו הגדול – הממשיך לשרת אותנו כטקסט בסיסי להוראה – עמלו חוקרים רבים כדי לשנות את מצב המחקר על יהודי מרוקו, כמו בנושאים אחרים. בר־אשר שלה ידו בכתובה על נושאים מגוונים, אך הוא נשאר נאמן לתוכניתו המקורית, והספר שלפנינו הוא פרי דבקותו בה.

בר־אשר בחר לחלק את ספרו לשלוש תקופות: נושאה המוצהר של הראשונה, השנים 1492–1700, הוא מגורשי ספרד ואנוסי פורטוגל במרוקו. עבור רוב הפליטים האלה סימלה שנת 1492 את העקירה מחצי האי האיברי, הקרע והניתוק ממנו; בשנה זו הצליחו הראשונים שבהם לחצות את הים התיכון ולנחות בטריטוריה המוסלמית הקרובה ביותר לספרד. אך ידוע פחות בציבור הרחב על ניסיונם המאומץ של אחדים, דווקא מן הצמרת הכלכלית של הגולים,

להישאר קשורים למערכות הכלכלה והשלטון של ספרד או פורטוגל, בין היתר כדי ליהנות מן התנופה שאלו קיבלו כתוצאה מן הגילויים הגיאוגרפיים החדשים ובראשם גילוי אמריקה.

באזור הספר של העימות הנוצרי-מוסלמי הייתה מדיניותם של השלטונות הפורטוגליים כלפי היהודים שונה מאוד מזו שנקטו בארצם. הם לא היססו להעניק לגיטימציה לשהייתם ולמגוריהם של מגורשים ואנוסים שחזרו ליהדות בשטחים שהם, הפורטוגלים, כבשו בחוף המרוקני ובמצודות הצבאיות שפרסו לאורכו. יהודים אלה שירתו את עניינם במגוון משימות: דיפלומטיה ומשא ומתן, ייבוא משאבים חיוניים, ריגול ואפילו לוחמה בעת הצורך. תמורת זאת הם הורשו לנווד בין מרוקו לפורטוגל, לעסוק במסחר בין-לאומי, לסחור ולהיעזר לשם כך בצי הפורטוגלי, ועד אמריקה הגיעו. היו מיהודים אלה – הבולטים שבהם היו בני משפחות זמרו, אדיבה, רוזאלס ורותי – שהעתיקו את משכנם הקבוע לשטח המוסלמי, לפאס או למראכש, קשרו יחסים קרובים עם הסולטאן ושירתו אותו, או הפכו למשרתים של שני אדונים. שגשוגם של היהודים הפורטוגלים במרוקו נמשך קרוב למאה שנים. הוא נחלש בעטיו של ניצחון מוסלמי בקרב שלושת המלכים (1578), שבעקבותיו נעלם המלך הפורטוגלי, וארצו איבדה לזמן מה את עצמאותה ונאלצה לקבל עליה את שלטון הכתר הספרדי.

לעוצמה הכלכלית והפוליטית של הצמרת היהודית הפורטוגלית במרוקו היו השלכות ברורות על מעמדה ועל מעמד המגורשים בקהילה היהודית. השילוב של קרבה לחצי האי האיברי ומדיניות מסבירת פנים של השליט הוואטסי בפאס והשליט הסעדי במראכש הפך את מרוקו ליעד מועדף, ומספר המגורשים שנחתו בחופיה הגיע לאלפים רבים. רובם התיישבו בצפון ובעיקר בפאס, ושם היו המגורשים לרוב ביחס ל'תושבים' שוכני המקום היהודים הוותיקים ולגורם החזק מבחינה סוציו-אקונומית, מסביר בראשד. עוצמת הפורטוגלים שחברו אליהם הקרינה על כלל הפליטים האיבריים בפאס. זמן מה קיימו המהגרים החדשים ארגון קהילתי מקביל לזה של הוותיקים, אך בהדרגה הטמיעו את התושבים בתוכם והשתלטו על ארגון הקהילה ועל כל צדדיו האוטונומיים: משפט, חינוך, חלוקת נטל המיסים ועוד. אומנם נותר לתושבים בית כנסת משלהם, ואף פרוץ בינם לבין המגורשים סכסוך חריף בענייני כשרות (סביב בדיקת הריאה של הבהמה השחוטה, כפי שאירע גם במקומות אחרים). אך הסכסוך הסתיים בניצחון המנהג הספרדי וחזק את השתלטות הנורמות הדתיות הספרדיות על הציבור המקומי.

השיח ההיסטורי של בראשד בנושא זה הולם את המקובל – החוקרים מדגישים את ניצחונם התרבותי-דתי של המגורשים על התושבים, בפאס כמו במקומות רבים אחרים במרוקו, למעט שטחים מסוימים בדרום הכפרי, דבר

המצדיק את שיוכם של יהודי מרוקו לקבוצת הזהות הספרדית בקרב המיעוטים היהודיים במרחב המוסלמי ובעולם ככלל. רק תשומת לב מחקרית אנליטית מועטה מופנית לתהליך ההפוך שהתרחש במקביל, במרוקו כמו כמעט בכל אזור ערבי אחר: הסתערבותם של צאצאי המגורשים והאנוסים שחזרו ליהדות – נטישתה ההדרגתית של הלשון הספרדית או הפורטוגלית כלשון דיבור ואחר כך גם הכתיבה לטובת הדיאלקט הערבי של האזור, שקיבל השפעות יהודיות מיוחדות, גם מן הרובד הספרדי של האוכלוסייה המסתערבת. במחקריו של בראשן תופסים מקום מרכזי התקנות של יהודי מרוקו, מקורן הספרדי וכן ההגמוניה שלהן ברוב אזורי הממלכה השריפית, אך גם הוא עומד על כך שמקץ כמאתיים שנה לגירוש חדלה הספרדית לשמש את חכמי הקהל ודייניו, שלא לדבר על הציבור הרחב. דיון בתהליך דינמי זה, שלא היה זהה בכל שטחי מרוקו, ושהוליד בסופו של דבר גם תרגום של התורה לניב הערבי המקומי (שרח), יכול היה לאזן את תמונת ההתפתחות התרבותית ולהוסיף עניין לסקירת ההיסטוריה של המגורשים וצאצאי האנוסים בחלקו הראשון של הספר.

תרומתו המקורית ביותר של בראשן טמונה בדיון הנמשך בכל שלושת חלקי ספרו בהתפתחות ההנהגה היהודית ומוסד הנגידות במרוקו. ראשית, הוא מאשר שלא הייתה מעולם הנהגה ראשית ליהודי מרוקו. הוא תולה מאפיין זה בגורמים שונים, כמו האופי המגוון והמפוזר של יישובי היהודים בממלכה רחבת הידיים, אך בסופו של דבר הוא מייחס אותו למסורת הארגון שהביאו עימם המגורשים מספרד בשנת 1492. מסורת זו הפקידה בידי אספת בעלי הרכוש ופורעי המס בקהילה, המעמד, או בידי חבורת נכבדים מצומצמת שמונתה מתוכם, היחידים, את הסמכות העליונה בעניינים הנוגעים לציבור חבריה. אך מסורת זו הייתה חדשה יחסית בספרד, ופליטי פרעות קנ"א (1391), שהתיישבו בעיקר במגרב המרכזי, הביאו עימם לאלג'יריה ולתוניסיה רובד קדום יותר של מסורת הארגון הפנימי, שהתבסס על שלטון של דמות סמכותית אחת, הזקן (שיח' בערבית), בקהילה. דמותו של הזקן התגלגלה בנגיד, שבניגוד ליחידים בדרך כלל לא נבחר על ידי חבריו לקהילה ולא מונה על ידם, אלא היה יהודי מקורב לשלטון, ומונה על ידו במטרה לייצג את דבר הסולטאן בקהילה ולהבטיח שימולאו דרישותיו הכספיות והאחרות ממנה. בראשן אומנם מבחין בתקופות מסוימות בנגידים בעלי מגמה ריכוזית, כלומר כאלה שביקשו בעצמם, או התבקשו על ידי הסולטאן, לשלוט על כל הקהילות במרוקו. הוא אף מציין כי בארצות המגרב האחרות, אלג'יריה ותוניסיה, אכן הייתה נגידות כזאת, אך הארגון הקהילתי במרוקו, אם היה ממוסד, לא היה ארצי, אלא מקומי בלבד, ולא נשלט מרחוק. רק לעיתים רחוקות, בשעת מצוקה עקב נטל מס לא שגרתית,

טוען בראש, נהגו קהילות בודדות לפנות לנגיד אחת הקהילות המרכזיות ולבקשו שינצל את מעמדו ויפעל כשתדלן עבורן – אך לא מעבר לכך. בסקירתו המפורטת של המחבר מופיעים נגידים מטיפוסים שונים: כאלה שבאו מן המשפחות הפורטוגליות החזקות, ושכיהנו בפאס או במראכש במאה השש עשרה; צמד נגידים, האחד של התושבים בפאס והשני של המגורשים; נגידים שהרוויחו מכהונתם ואפילו רכשו את הזכות לנגידות מן הסולטאן; נגידים שהפסידו מן הכהונה, ושיצאו ממנה בשן ועין, ואחד שיצא לו כנראה שם של נגיד שתדלן המועד לשלם בהוננו שלו על שליחותו, ושהקהילה התגייסה להבטיח לו פיצוי על כל נזק שייגרם לו כתוצאה מכהונתו. עוד נתקלים בסקירתו של בראש במשפחת פאלאץ או פליאג'י, משפחת נכבדים איתנה ורבת מעללים שיצאו ממנה מספר נגידים, ואלה אגב שירותם הניחו את התשתית לעקירת המשפחה להולנד, ונראה שלא הייתה זו משפחת הנכבדים היחידה שבחרה בדרך זו. כשתפסה השושלת העליונה את השלטון במרוקו, במאה השבע עשרה, התחולל מפנה מסוים ביחסים בין הסולטאן לעילית הכלכלית של היהודים, שממנה באו הנגידים בדרך כלל. את הסולטאן שירת עתה צמד משפחות – לא אחת – ואין הסבר ברור ומקובל לתופעה. הדברים הסתבכו כאשר התקלקלו היחסים בתוך הצמד. מאוחר יותר, במאה השמונה עשרה, תחת מוחמד בן עבדאללה, נעשו צעדים ראשוניים למודרניזציה בהשפעה אירופית, הוקם נמל חדש באלצוירה בדרום הארץ, והתחושה הייתה שמתרחש זעזוע במערכת היחסים המסורתית בין היהודים לסולטאן, מערכת יחסים שהנגידות הייתה בבסיסה. תחושה זו משתקפת גם בטקסט של בראש, והוא אינו מרחיב על מהות המפנה, אך מציין את אחד מביטויי המאלפים – היחידים מינו את הנגיד והחליפו נגיד ברעהו בתדירות גבוהה. אות אחר לתמורה שהתרחשה היה הסטייה החדה של בנו של מוחמד, יזיד, שתפס את השלטון לזמן קצר בלבד (1790-1792), ממסורת ההגנה של הסולטאנים על יהודי הממלכה – במסגרת מסע עונשין והרג כללי שעשה בארצו הכה גם ביהודים מכה קשה. יזיד, שנקרא כפי היהודים המזיד, פגע במיוחד בחוגי הנכבדים שמהם באו נגידי מרוקו, ורדף אישית את כל מקורביו היהודים של אביו. אמת, לאחר מכן שוקם כביכול המצב, והיהודי מאיר מקנין, סוחר המלך ממוגורד (אלצוירה), היה מקורב מאוד לסולטאנים משך כמה עשרות שנים, ואף הפך למעין שר החוץ של מרוקו לזמן מה. ואולם בפועל, מעריך בראש, הייתה זו שירת הברבור, ובמהלך המאה התשע עשרה איברו היהודים את האחיזה שהייתה להם בחצר הסולטאן מאות בשנים.

הגם שתמצית טיעונו של בראש באשר למסורות היהודיות הפנימיות שעמדו ביסוד מוסדות ההנהגה של הקהילה בהירה וברורה, פרקי המציאות ההיסטורית שהוא שוטח לפני קוראיו דורשים תוספת הבהרות על מהות

הנגידות והתפתחותה. לכאורה במקום שכיהנו בו יחידים ונגיד בצוותא היה ביניהם מתח פוטנציאלי, מפני שמוקד העניין של היחידים היה רווחת הציבור היהודי המקומי, בעוד שמטרת מינויו של הנגיד הייתה הבטחת חובותיו של אותו ציבור לשליט. אומנם צריך להביא בחשבון שאין בהכרח דיכוטומיה בין שתי הנאמנויות, ומכאן שכיחות הנגיד הפועל כשתדלן, מי שחרף תלותו בשלטון רואה בתפקידו שליחות, אולי אפילו שליחות משמיים, שחובתו המקודשת למלאה במסירות גדולה על ידי שירות עניינם של אחיו לאמונה ולקהילה. בסקירתו ההיסטורית של בראשר לא מעטים הם המקרים שבהם מוארת דמות הנגיד בזיכרון באור זה. אך קונפליקט הנאמנויות ודמויות של נגידים נוגשים, שהציקו לאחיהם לדת והזיקו להם, גם הם משתקפים לעיתים קרובות מבעד לשיחו ההיסטורי. והדבר מעורר את השאלה עד כמה תפסו הנגידים – שנאמנותם הראשונה הייתה לממשל המוסלמי – את עצמם כראשים או מנהיגים לציבור היהודי, ועד כמה ראה אותם אותו ציבור כמנהיגיו.

ההתפתחות ההיסטורית של מסורות ההנהגה של יהודי מרוקו, כפי שברר אשר מצייר אותן, ודיוקן הארגון הקהילתי ומעמדו הרשמי – מורכבים, מגוונים ומעוררי שאלות. למעשה על פי תיאורו מצטיירים כל אלה כמשקפים את התמורות בתולדותיה של מרוקו ובה בעת את המיוחד בתרבות הקהילתית של הגדולה שבאוכלוסיות היהודים בארצות האסלאם במאה העשרים. הקוראים בספרו ישכילו לא רק ממעלותיו של החיבור אלא גם מהיבטים מסוימים שלו שניתן להשיג עליהם. זיקתו החזקה של בראשר להיסטוריוגרפיה הציונית באה לידי ביטוי לא רק בהתמקדות בנושאים הנקשרים לשלטון עצמי, כמו הנהגה וארגון קהילתי. היא ניכרת גם בנטייה להעריך באופן חיובי התנהגויות ותופעות ציבוריות יהודיות שיש אולי מקום להעריך אותן באופן אחר. כך חוששני למשל שפרשנותו להתגלגלות היחסים בין התושבים למגורשים בפאס במאה השש עשרה הרמוניסטית ואידילית מדי. היבט אחר שניתן לייחס להשפעת דפוסייה המתודולוגיים של אסכולת ירושלים על חקר יהודי המזרח בעת החדשה המוקדמת (בניגוד לחקר היהודים בתקופה הערבית הקלסית) הוא המקום השולי שניתן בחיבור להשפעת הסביבה המוסלמית ודפוסי הנהגתה ומחשבתה על הארגון הפנימי ועל דרכי ההנהגה אצל היהודים. בזכותה של גישה שונה טענו ניקול צרפתי ושלמה דשן – שניהם בחיבורים מסכמים על יהודי מרוקו, העוסקים בנושאים דומים לאלה שבהם עוסק בראשר.¹ צרפתי

1 שלמה דשן, ציבור ויחידים במרוקו: סידרי חברה בקהילות היהודיות במאות ה'18-19, תל אביב 1983; Nicole S. Serfati, *Les courtisans juifs des sultans marocains: Hommes politiques et haut dignitaires*, Saint-Denis 1999

היא היסטוריונית, תלמידתו של חיים זעפרני, שלא נטה בשעתו לציונות, ושצידד בהשתלבות היהודים במרוקו העצמאית. דשן נקט עמדה זו משיקולי ניתוח סוציולוגי ותוך הישענות על שדות המחקר הסוציולוגי והאנתרופולוגי העשירים של מרוקו וכן על בסיס חקר ההלכה היהודית. בראשן אינו מתפלמס עימם, לפחות לא ישירות, וחבל. אך אין לומר שהוא נשען אך ורק על מחקרו שלו, וברור כי ההתפתחות המרשימה של המחקר על יהודי מרוקו בעשורים האחרונים לא נעלמה מעיניו. בביקורת נגעת על קצה המזלג רק במה שנראה לי ליבתו של החיבור, אך הקוראים ימצאו בספר שפע רב של עיונים בנושאים שלהם זיקה לכותרתו, וכמעט לכל התפתחות במחקר בעשורים האחרונים יש ציון, אם לא דיון. הספר בכללותו לא רק נקרא בעניין אלא גם גדוש במידע. לסיכום, לא לעיתים קרובות נופל לידך ספר שלתוכו הכניס עמית ותיק את כל מפעל חייו – כזה הוא הספר הנדון כאן, וקריאתו העשירה אותי מאוד. אעז אפילו לומר כי לדעתי באה השעה להחליף לצורכי לימוד את הפרק הישן על יהודי מרוקו בעת החדשה המוקדמת פרי עטו של הירשברג רב הזכויות, בספרו רחב היריעה והמעודכן של בראשן.

ולסיום, יש לחלוק כמה מילים טובות להוצאת 'אורות יהדות המגרב', שידעה לשוות לספר צורה חיצונית היאה לו, בעריכה, בבחירת האותיות, בעיצוב הכריכה ובהדפסה.